הרב יהודה זולדן, באר יהודה – בבא קמא, עמ' 151-162

שיעור יא

אדם מועד לעולם

(בבא קמא כו ע"א – כז ע"ב)

א. אדם חייב בתשלומי נזק בשוגג, במזיד, באונס, ער וישן
ב. תוספות: פטור באונס גמור, חייב באונס שאינו גמור
ג. רמב"ם ורמב"ן: אדם מועד לעולם – גם באונס
1. דעת הרמב"ם
2. דעת הרמב"ן
ד. רמב"ם ורמב"ן – מבחן התוצאה, תוספות - התהליך
סיכום

א. אדם חייב בתשלומי נזק בשוגג, במזיד, באונס, ער וישן

במשנה (כו ע"א) נאמר:

> אדם מועד לעולם, בין שוגג בין מזיד, בין ער בין ישן. סימא את עין חברו ושבר את הכלים – משלם נזק שלם.

"אדם מועד לעולם" – בסוף הפרק הראשון נאמר במשנה (טו ע"ב): "...חמישה מועדים: [1] ...השן מועדת [מתחילתה] לאכול את הראוי לה; [2] הרגל מועדת [מתחילתה] לשבור בדרך הלוכה; [3] ושור המועד; [4] ושור המזיק ברשות הניזק; [5] והאדם [מועד מתחילתו]".

במשניות שבמהלך פרק שני מפורטים חמשת המועדים: [1] "כיצד הרגל מועדת?" (יז ע"א); [2] "כיצד השן מועדת?" (יט ע"ב); [3] "איזהו תם ואיזו מועד?" (כג ע"ב); [4] שור המזיק ברשות הניזק כיצד?" (כד ע"ב); [5] "אדם" (כו ע"א). משנתנו היא האחרונה בפרק שני ועוסקת באדם: "אדם מועד לעולם".

"מועד" – בפסוק נאמר: "ואם שור נגח הוא מתמול שלשום והועד בבעליו" (שמות כא, כט). רש"י (שם) פירש: "והועד בבעליו – לשון התראה בעדים, כמו 'העד העיד בנו האיש' (בראשית מג, ג)". מכאן ששור מועד הוא שור שהתרו בבעליו שהוא נגחן ועליו לשמור את שורו, וכשנגח בפעם הרביעית הוא יהיה חייב לשלם נזק שלם. בנוגע לאדם: "אדם מועד לעולם" – אדם מוזהר תמיד, והוא יהיה חייב בכל מצב שהוא הזיק.[1]

"בין ער בין ישן" – ער אין הכוונה רק במובן הפיזיולוגי, אלא למודעות. ההנחה היא שאדם ער פועל מתוך מודעות, ואילו אדם ישן אין לו מודעות למעשיו.[2]

"סימא... ושבר..." – שתי דוגמאות במשנה: נזקי אדם באדם – "סימא את עין חברו", ונזקי אדם ברכוש של אחר – "ושבר את הכלים".

הגמרא (כו ע"ב) דנה באמור במשנה:

---

1 גם על נחש כתוב במשנה (טו ע"ב): "והנחש מועד לעולם". וכן גם על בור כתוב בתוספתא (ו, יד): "חומר בבור שהבור מועד [מתחילתו] לעולם, מה שאין כן בשור".

2 הרב ישעיהו הלוי הורוויץ, השל"ה הקדוש (של"ה, פרשת וישב – חנוכה), כתב: "אדם הוא המועד, כהא דתנן (בבא קמא כו ע"א) 'אדם מועד לעולם בין ער בין ישן', כי אדם הראשון היה מועד, דאייעד ביה הקדוש ברוך הוא 'דע כי ביום אכלך ממנו מות תמות' (בראשית ב, יז), והוא נתפתה מהנחש וחטא כשהוא ער, דהיינו באכילת הפרי". ראה שם עוד בהמשך דבריו.

> מנא הני מילי? אמר חזקיה, וכן תנא דבי חזקיה,[3] אמר קרא: "פצע תחת פצע" (שמות כא, כה), לחייבו על השוגג כמזיד, ועל האונס כרצון.

רש"י (ד"ה מנהני מילי) הסביר ששאלת הגמרא היא "מנהני מילי דנזק חייב אפילו שוגג". לפי רש"י השאלה היא על הלכה אחת במשנה. הגמרא ענתה שכתוב בפסוק "פצע תחת פצע". רש"י (ד"ה פצע) הסביר שלכאורה "קרא יתיר הוא", מאחר שכבר כתוב: "כי יתן מום בעמיתו כאשר עשה כן יעשה לו" (ויקרא כד, יט), ולכן למד חזקיה מהפסוק שתמיד יש לשלם עבור הפצע גם אם הוא נעשה בשוגג. רבי ברוך הספרדי (כו ע"ב) פירש: "פירוש 'תחת' מכל מקום". לדבריו, הלימוד איננו מייתור הפסוק, אלא לימוד ישיר מהמילה "תחת". הרי"ף (יא ע"א בדפי הרי"ף) גרס בגמרא: "אדם מועד לעולם, מנלן?". לפיו השאלה היא על כל האמור במשנה.

יש לשים לב שבמשנתנו כתוב: "אדם מועד לעולם, בין שוגג בין מזיד, בין ער בין ישן", ואילו בדברי חזקיה כתוב: "לחייבו על השוגג כמזיד, ועל האונס כרצון". גם בברייתא שדומה מאוד לאמור בסוגייתנו, שם לא נזכר שמו של חזקיה, נאמר (סנהדרין עב ע"א): "תנינא: אדם מועד לעולם, בין בשוגג בין במזיד, בין באונס בין ברצון".[4] הפתיח "אדם מועד לעולם" – משותף למשנתנו ולברייתא.

הפסוק "פצע תחת פצע" עוסק בחבלה גופנית, ואילו במשנה נאמר שאדם חייב גם כש"סימא עין חברו" – חבלה גופנית, וגם כש"שבר את הכלים" – נזק רכוש. נראה אפוא שהגמרא הבינה שפסוק זה מלמד גם על נזקי רכוש ולא רק על חבלות גוף, על אף שהפסוק אינו עוסק בזה.

לאחר הלימוד מדברי חזקיה נאמר בגמרא:

> אמר רבה: היתה אבן מונחת לו בחיקו ולא הכיר בה, ועמד ונפלה, לענין נזקין – חייב, לענין ארבעה דברים – פטור.

רש"י (ד"ה לענין נזקין חייב) כתב: "דהא אפקינן שוגג כמזיד ואונס כרצון". זו דוגמה למקרה שאדם לא היה מודע כלל לכך שיש בחיקו אבן שעלולה ליפול ולהזיק, ובכל זאת אם האבן נפלה והזיקה הוא חייב.

בהמשך הגמרא יש דוגמאות נוספות למקרים שהאדם היה שוגג:

> הכיר בה ושכחה, ועמד ונפלה, לענין נזקין – חייב, לענין ד' דברים – פטור...
> נתכוין לזרוק שתים וזרק ארבע, לענין נזקין – חייב, לענין ד' דברים – פטור.

מקרה אונס:

> ואמר רבה: נפל מראש הגג ברוח שאינה מצויה והזיק ובייש – חייב על הנזק, ופטור בד' דברים.

לא כתוב את מי הזיקה האבן או על מי נפל האדם מראש הגג. בפשטות האבן והאדם הזיקו אדם או רכוש, ועל נזק חייבים תמיד. "פטור מארבעה דברים" – אם האבן נפלה ופגעה באדם, יהיה פטור, כי על ארבעת אלו – צער, ריפוי, שבת ובושת – חייבים רק במזיד או קרוב למזיד.

בדברי רבה בגמרא יש מקרים נוספים העוסקים באדם שהזיק במזיד, ומכל מקום הדוגמאות במקרה של שוגג ואונס, בנזקי אדם ונזקי רכוש, תואמים לעקרונות שכבר נזכרו במשנה.

---

3 חזקיה היה בנו של רבי חייא. פעמים רבות מופיעה בשמו "תני / תנא דבי חזקיה", אף שהיה אמורא ארץ־ישראלי בדור הראשון.

4 הביטוי: "בין בשוגג בין במזיד, בין באונס בין ברצון" מופיע כמה פעמים בדברי תנאים (משנה – יבמות נג ע"ב; תוספתא – כתובות ד, ב; נזיר ד, ד; בבא קמא ד, ח; עבודה זרה ו, ב; גמרא – עירובין כ ע"א; פסחים טז ע"ב; יומא ז ע"א ועוד).

ב. תוספות: פטור באונס גמור, חייב באונס שאינו גמור

במשנה (כז ע"א) נאמר: "המניח את הכד ברשות הרבים, ובא אחר ונתקל בה ושברה – פטור". הגמרא (שם ע"ב) דנה בדברי המשנה:

> ובא אחר ונתקל בה ושברה – פטור. אמאי פטור? איבעי ליה לעיוני ומיזל!
> אמרי דבי רב משמיה דרב: בממלא רה"ר כולה חביות.
> שמואל אמר: באפילה שנו.
> רבי יוחנן אמר: בקרן זוית.

לפי שמואל ולפי רבי יוחנן, במקרה אונס, כגון באפלה או בקרן זווית, שובר החבית פטור. התוספות (ד"ה ושמואל) כתבו על דברי שמואל:

> הכא שנתקל מחמת מכשול ולא איבעי ליה לעיוני, אנוס הוא. ואף על גב דלעיל (דף כו:) מרבינן אונס כרצון באדם המזיק מ"פצע תחת פצע"? אונס גמור לא רבי רחמנא. דהא בירושלמי (בבא קמא ב, ח) פוטר אותו שישן ראשון אם הזיק לשני הבא אצלו לישן...[5]

לפי תוספות יש להבחין בין אונס גמור לבין אונס שאינו גמור. באונס גמור פטור, והמקור לכך בדברי הירושלמי (ב, ח) על משנתנו:

> אמר רבי יצחק: מתניתא בשהיו שניהם ישינין, אבל אם היה אחד מהן ישן ובא חבירו לישן אצלו, זה שבא לישן אצלו הוא המועד.

התוספות (ד ע"א ד"ה כיון דכייף) פירשו את הירושלמי באופן רחב יותר:

> בירושלמי יש דישן לא מחייב אלא כשהשכיב עצמו אצל הכלים. אבל אם ישן והביאו כלים אצלו ושברן פטור – דהם גרמו לו. וכן אם היה ישן והלך חבירו לישן אצלו והזיקו זה את זה, הראשון פטור והאחרון חייב.

מדברי הירושלמי משמע שמצופה מאדם שיבדוק את סביבתו לפני שהוא נשכב לישון, כדי שלא יזיק במהלך השינה. אם לפני שנשכב לישון לא היה שום דבר שהוא יכול להזיק לו – אדם או חפץ, והם נעמדו או הונחו לידו לאחר שהוא נרדם, הוא יהיה פטור. לפי דברי תוספות הפטור נובע מכך "דהם גרמו לו". ניתן להסביר שהוא בעצם מוגדר כמזיק פטנציאלי, אך מאחר ש"הם" – מי שנשכב לישון לידו או מי שהניח את הכלים לידו – הם שגרמו לכך, הוא פטור.

התוספות (כז ע"ב ד"ה ושמואל) הוכיחו את דבריהם שיש להבחין בין אונס גמור לאונס שאינו גמור משישה מקורות נוספים, ולפיהם כך ההגדרה:

> ונראה לדקדק דאדם המזיק דמפטר באונס שהוא כעין גניבה... אבל באונס שהוא כעין אבידה שהיא קרובה לפשיעה יותר כדאמרינן בהשואל (ב"מ דף צד:) ד"גניבה קרובה לאונס, ואבידה קרובה לפשיעה", נראה דאדם המזיק חייב, דאי אפשר לומר שלא יתחייב אלא בפשיעה.

בגמרא (בבא מציעא שם) נאמר: "גניבה קרובה לאונס, ואבידה קרובה לפשיעה". מדובר שם בשומר שהאבידה נגנבה או אבדה ממנו. רבנו חננאל (שיטה מקובצת שם) כתב:

---

5 התוספות הזכירו את דבריהם בקצרה במקומות נוספים (בבא קמא כח ע"ב ד"ה ואונס רחמנא; בבא מציעא פב ע"ב ד"ה וסבר רבי).

> גנבה קרובה לאונס, פירוש שיתכן שאנסתו שינה וכיוצא בה. אבל אבדה אם היא דבר שיש בו רוח חיים ויצא והלך ואבדה לו, אוכלים וכיוצא בהן ונפלו מתוך חיקו ואבדו, או שהניחן במקום שאינו בר שמירה ואבדו, הרי זה קרוב לפשיעה.

הריטב"א (שם) הסביר: "דגנבה קרובה לאונס משום דהיא ע"י אחרים, מה שאין כן באבדה דהויא ממילא". הראשונים מסבירים שאבידה היא רשלנות ואילו גניבה תלויה באחרים או במצב שאין למזיק שליטה בו. תוספות כתבו שאדם שהזיק באונס, יש לראותו כשומר שנגנב ממנו הפיקדון. מכאן שאונס גמור הכוונה היא שאין לאדם שום דרך להציל, והדבר אינו תלוי בו כלל.[6]

ג. רמב"ם ורמב"ן: אדם מועד לעולם – גם באונס

1. דעת הרמב"ם

הרמב"ם לא הבחין כדברי תוספות בין אונס גמור לבין אונס שאינו גמור. הרמב"ם (הל' חובל ומזיק א, יא-יב) כתב:

> יא. אדם מועד לעולם בין שוגג בין מזיד בין ער בין ישן בין שכור. אם חבל בחבירו, או הזיק ממון חבירו משלם מן היפה שבנכסיו. במה דברים אמורים שהישן חייב לשלם? בשנים שישנו כאחד ונתהפך אחד מהן והזיק את חבירו או קרע בגדו. אבל אם היה אחד ישן ובא אחר ושכב בצדו, זה שבא באחרונה הוא המועד ואם הזיקו הישן – פטור, וכן אם הניח כלי בצד הישן ושברו הישן – פטור, שזה שהניחו הוא המועד שפשע.
> יב. מי שנפל מן הגג... ברוח שאינה מצויה חייב בנזק בלבד ופטור מארבעה דברים.

דברי הרמב"ם מבוססים על משנתנו ועל דברי הירושלמי בסוגייתנו, שם הבחין רבי יצחק בין אדם שישן והזיק לחפץ או לאדם אחר, כשהחפץ או האדם היו שם כשהוא נשכב לישון, לבין כשהם הונחו שם לאחר שהוא נרדם. הרמב"ם הזכיר זאת גם בפירוש המשנה (ב, ו) וכתב בנוגע לשניים שישנו כאחד: "ואם ישנו כולם יחד, הרי כל מי שהזיק מהם את חברו חייב, לפי שכולם מועדין".

הרמב"ם לא הבחין בין אונס גמור לבין אונס שאינו גמור, ולא נימק שהישן פטור כאשר החפצים הונחו לידו או האדם שכב לידו לאחר שכבר נרדם, בכך שמדובר באונס גמור וכדברי התוספות. הרמב"ם הדגיש שזה שהניח את הכלים ליד האדם הישן, או זה שנשכב ליד האדם שכבר ישן, הוא "המועד שפשע" וממילא המזיק או החובל שעשה כן מתוך שינה יהיה פטור.[7] אם שניהם ישנו יחד והזיקו זה את זה, שניהם חייבים אם הזיקו זה לזה כי שניהם מועדים. לכל אחד מהם יש פוטנציאל גם להזיק וגם להינזק.

הרמב"ם לא ציין בדבריו את דרשת חזקיה על הפסוק "פצע תחת פצע", כי הפסוק עוסק רק בחבלת גוף, והרמב"ם הבין שהוא הדין גם בנזק. כמו כן הרמב"ם לא כתב ש"אונס כרצון". הרמב"ם הסביר בעיקר את דינו של אדם שהזיק בעת שישן. ישן איננו אנוס אלא מצב שבו אינו מודע למעשיו. בזמן ערותו הוא מודע למעשיו ואז עליו לוודא שלא יזיק בשנתו. כך גם כשהוא מחליט שהוא רוצה להשתכר. הוא יאבד את ערנותו ואת המודעות שלו, ועליו יהיה לשלם חוב אם יזיק.

---

6 כדברי התוספות כתבו גם: תוספות רבנו פרץ והרשב"א (כז ע"ב), הרב יוסף חביבא (נימוקי יוסף, יא ע"א בדפי הרי"ף), הרב מנחם המאירי (בית הבחירה, כז ע"א) ועוד.

7 המהר"ץ חיות (ד ע"א) כתב שהרמב"ם (הל' חובל ומזיק ח, ד) כתב שאם השר אנסו להביא לו ממון של אחר ונשא ונתן ביד חייב, על אף ש"אין לך אונס גמור יותר מזה, שאפילו במקום פקוח נפש דעת הרמב"ם דחייב לשלם משום שאסור להציל עצמו בממון חבירו". ההבדל בין המקרים הוא ש"היכא דאנסוהו, נהי דהיה אונס על עיקר העשיה, בכל זאת העשיה היתה בכוונה ובדעת רק היה מוכרח על העשיה. אבל כאן [כשהוא נרדם ומישהו אחר הניח כלים לידו] עיקר העשיה היתה בלי ידיעה ובלי כוונה שלא ידע מאומה מזה אם מונחים כלים אצלו ואם משבר אותם".

הרמב"ם הוסיף על האמור במשנתנו "...בין שיכור". שיכור שהזיק הוא שוגג. כך פירש הרמב"ם את המשנה: מזיד – ער, שוגג – ישן או שיכור.[8] הרמב"ם (מורה נבוכים ג, ח) כתב: "השכרות הוא ממעשה האיש הרע בבחירתו". גם מאדם שמתכוון להשתכר נדרש לבדוק מראש שהוא לא יזיק לחפץ או לאדם,[9] כמו שנדרש מאדם שנשכב לישון.[10]

הרמב"ם כתב את דינו של מי שהזיק באונס במקום נוסף (הל' חובל ומזיק ו, א):

> המזיק ממון חבירו חייב לשלם נזק שלם, בין שהיה שוגג בין שהיה אנוס הרי הוא כמזיד. כיצד? נפל מן הגג ושבר את הכלים, או שנתקל כשהוא מהלך ונפל על הכלי ושברו, חייב נזק שלם, שנאמר: "ומכה בהמה ישלמנה" (ויקרא כד, כא) ולא חלק הכתוב בין שוגג למזיד.[11]

הרמב"ם כתב שיש לשלם נזק שלם, וכפי שנלמד מהפסוק, מדובר רק בנזקי ממון. עיקר דברי הרמב"ם בהלכה זו הם על שוגג שהוא אנוס. כמו כן בהלכה זו לא ציין הרמב"ם שאדם מועד לעולם. בעוד שלעיל (הל' חובל ומזיק א, יא) דן הרמב"ם במי שהזיק בעת שישן – כשלא היה מודע, כאן דן הרמב"ם במי שהזיק כשהוא אנוס.

הרב נחום רבינוביץ' (יד פשוטה, הל' חובל ומזיק ו, א, עמ' קלה-קלו) ציין לדברי רב אחאי (שאילתות, פרשת אמור סי' קיא) שהם המקור לדברי הרמב"ם:

---

8 את הפסוק "למען ספות הרוה את הצמאה" (דברים כט, יח) פירש רש"י: "הרוה – שוגג שהוא עושה כאדם שכור שלא מדעת; הצמאה – שהוא עושה מדעת ובתאוה".

9 הרב שלמה לוריא, מהרש"ל (ים של שלמה, ג, ג), כתב: "והשיכור, אפילו הגיע יותר משכרותו של לוט, מכל מקום מחייב בתשלומים על כל הזיקות... דאדם מועד לעולם, בין שוגג בין מזיד, בין ער בין ישן, בין אונס בין רצון. דאם לא כן לא שבקת חיי, דכל שונא ישתה וישתכר על חבירו להזיקו, ויפטור. ואפילו בפורים דמחוייב להשתכר, מ"מ אין כוונת רבותינו כדי שישתגע. רק כמו שכתב הרמב"ם (הל' מגילה ב, טו) צריך להשתכר להיות נרדם בשכרותו". הרב יואל סירקיס (שו"ת בית חדש [ישנות] סי' סב) כתב: "ראובן שסעד במסיבת וסעודות חתן וכלה וזרק זכוכית אל הכותל כמנהג השותים במזרקי יין מתוך שמחה, וטוען שמעון שהזיקו בעינו שנסמית לגמרי. תשובה: ...לגבי נזיקין אין ספק דחייב, דהוי ליה להיזהר מתחלה שלא ישתכר כלוט ולהזיק את הרבים. דמי אנסו להשתכר כל כך עד דלא ידע מה קעביד, וכיון דאונס דמחמתיה הוא, דאיהו הוא דגרים לנפשיה – חייב בנזיקין". ראה עוד: הרב יעקב אפשטיין ("מזיק בפורים", שו"ת חבל נחלתו, י סי' לב); בהרחבה בספרי: "שכרות בפורים ופטור מקיום מצוות – בפסקי הראי"ה קוק", זמני יהודה וישראל, עמ' 472-488, ושם בהערה 2 על "רבה שחטיה לרבי זירא" (מגילה ז ע"ב) בסעודת פורים.

10 הרב שמואל הלוי וואזנר (שו"ת שבט הלוי, ח, סי' שא) דן בנוגע לנהג שנרדם במהלך נסיעה וגרם לנזק: "איברא בעיקר הדבר היה נראה לכאורה דאם נהג הזה נרדם בנסיעה הארוכה הזאת מיד קרוב לתחילת הנסיעה לית דין ודיין שהנהג פשע בנפשו ונפש אחרים שלא ישן מספיק והכניס עצמו בנסיעה כזאת. איברא אם אירע האונס קרוב לסוף הנסיעה שדרך העולם שגם אם היה ישן והיה מספיק לו, מכל מקום הרי פעמים נופל תרדמה על האנשים ע"י נסיעה ארוכה בפרט בחשכת לילה, בזה קשה לקבוע שהוא אונס קרוב לפשיעה". הרב עובדיה יוסף (שו"ת יביע אומר, ט, חושן משפט סי' ה) נשאל אף הוא שאלה דומה על נהג שנרדם בנסיעה ועשה תאונה, וכתוצאה מכך נגרם נזק לנוסע שהיה אתו ברכב: "הובררו לנו שהנהג לא ישן ככל הצורך בלילה שלפני הנסיעה, ולכן נרדם על ההגה וגרם לתאונה... והואיל ולא ישן ככל הצורך קודם הנסיעה, מה שנרדם על ההגה הוא פשיעה, וחייב לשלם דמי ריפוי ושבת... וכשהרגיש בעצמו שהוא עייף היה לו להפסיק את נהיגתו במכונית, ולנוח איזה זמן, עד שייווכח בעצמו שהוא יכול כבר לנסוע מבלי חשש שתחטפנו שינה, והרי הנוסע עימו, ואליו הוא נושא את נפשו, ואחריות הנהג גדולה בזה הרבה יותר משומר שכר, שהרי יכול היה הדבר להסתיים באסון ממש, וכשנרדם בשעת הנסיעה הוי כחובל בידים". בהמשך דבריו הוא התייחס לדברי הרב שמואל וואזנר ולא הסכים לדבריו, שאם נהג נרדם בסוף נסיעה ארוכה הרי זה אונס, מאחר שגם אדם שנהג זמן רב איננו נרדם בפתאומיות. בשלב מסוים הוא ירגיש שהוא מתעייף, ועל כן עליו לעצור בצד הדרך, לנוח ולהתרענן, ורק אז להמשיך. נראה שבאשר להלכות נזיקין הוא אכן יהיה חייב לשלם את כל התשלומים הנדרשים, ובאשר להריגה, יש לראותו בגדר מזיד או לפחות קרוב למזיד.

11 הפסוק "ומכה בהמה ישלמנה" (ויקרא כד, כא) עוסק במי שחבל בבהמת חברו. כמה פסוקים קודם לכן כתוב: "ומכה נפש בהמה ישלמנה" (שם יח), פסוק זה עוסק במי שהרג את בהמת חברו.

> דאסיר להון לדבית ישראל לאזוקי איניש ממונא דחבריה ומן דמזיק ממונא דחבריה מיחייב לשלומי דכתיב "מכה בהמה ישלמנה", לא שנא בשוגג ולא שנא במזיד, לא שנא כי נים ולא שנא כי תיר, כי מזיק מיחייב לשלומי. דתנן "אדם מועד לעולם בין שוגג בין מזיד, בין ער בין ישן. מנא הני מילי? אמר חזקיה וכן תנא דבי חזקיה: 'פצע תחת פצע' לרבות שוגג כמזיד, ישן כער".

השאילתות פתח בכך שאסור לאדם להזיק, ואם הזיק – עליו לשלם, ולא משנה אם הנזק היה במזיד או בשוגג, כשהוא ישן או כשהוא ער. המקור הוא הלימוד מהפסוק "ומכה בהמה ישלמנה". יש לשלם כשאדם הזיק בהמה או כל רכוש של האחר. אמנם לאחר מכן ציין השאילתות גם למשנתנו ולגמרא ובה הלימוד של חזקיה מהפסוק "פצע תחת פצע". יש לציין שהרמב"ם בהלכה זו לא הזכיר שחייב בין ער בין ישן. זאת, כאמור, הוא כתב לעיל (הל' חובל ומזיק א, יא).

כאמור, הרמב"ם לא הבחין בין אונס גמור לבין אונס שאינו גמור,[12] וכפי שכתב הרב וידל די טולושא (מגיד משנה שם): "וכבר כתבתי פ' ראשון (חובל ומזיק א, יב) דאונס גמור שכתבו ז"ל שהוא פטור, והרב לא חילק".[13]

הרב יחיאל מיכל אפשטיין (ערוך השולחן, חושן משפט סי' שעח, ד) התייחס להבדל בין הפסוק שציין הרמב"ם לבין הפסוק שהובא בדברי חזקיה בגמרא:

> דבגמ' דרשו מ"פצע תחת פצע" לחייב על שוגג כמזיד ואונס כרצון, והרמב"ם (הל' חובל ומזיק ו, א) שדרש מקרא ד"מכה בהמה ישלמנה" ברור הוא דלא תימא דוקא בנזקי אדם חייב ולא בנזקי בהמה, ולזה הביא מקרא זה דאפילו בבהמה חייב והוא הדין לכלים.

לדבריו הפסוק "פצע תחת פצע" עוסק בנזקי אדם באדם, ואילו הפסוק "מכה בהמה ישלמנה" עוסק בנזקי בהמה, ומכאן שאדם המזיק חייב גם על נזקי בהמה וגם על כלים.

גם על השאילתות יש לשאול, מה מקור הלימוד על חובת תשלום לנזק על פי דרשה מהפסוק "ומכה בהמה ישלמנה"? נראה שהמקור הוא מברייתא שבה מובאת דרשה אחרת של חזקיה (כתובות לה ע"א, לח ע"א; בבא קמא לה ע"א; סנהדרין עט ע"ב):

> תנא דבי חזקיה: "מכה אדם... ומכה בהמה" ["ומכה בהמה ישלמנה, ומכה אדם יומת" (ויקרא כד, כא)], מה "מכה בהמה" – לא חלקת בה בין שוגג למזיד, בין מתכוין לשאינו מתכוין, בין דרך ירידה לדרך עלייה לפוטרו ממון, אלא לחייבו ממון, אף "מכה אדם".

לפי חזקיה מהפסוק יש ללמוד שאין הבדל בין מכה אדם למכה בהמה, והמזיק להם חייב לשלם. רש"י (סנהדרין שם ד"ה לפוטרו ממון) הזכיר את הדרשה בשם חזקיה בסוגייתנו:

---

12 הרמב"ם (הל' חובל ומזיק ו, ד) כתב: "היה עולה בסולם ונשמטה שליבה מתחתיו ונפלה והזיקה, אם לא היתה מהודקת וחזקה חייב, ואם היתה חזקה ומהודקת ונשמטה או שהתליעה הרי זה פטור שזו מכה בידי שמים היא, וכן כל כיוצא בזה". הרמב"ם לא הגדיר זאת כאונס גמור אלא "מכה בידי שמים". הראב"ד השיג: "תמה אני מאי שנא אונס זה מרוח שאינה מצויה ומן הישן, ובגמרא משמע דלא איתלע אונס דאי איתלע לאו אונס". אחרונים רבים עסקו בביאור דברי הרמב"ם והראב"ד הללו, ולא נאריך בזה.

13 בדרישה (טור חושן משפט, סי' שעח, א) טען שצריך לגרוס בדברי המגיד משנה "והרב לא חולק". בפשטות כוונת המגיד משנה לומר שפוסקים אחרים כמו תוספות הבחינו בין אונס גמור לאונס שאינו גמור, ואילו הרב – הרמב"ם, לא חילק, לא הבחין בין אונס גמור לאונס שאינו גמור.

> לפוטרו ממון – כלומר לא חלקת בו שום צד להפטר מן תשלומין, אלא בכל צדדין הוא דמחייב, דרבינן כל נזקין בבבא קמא (כו, ב) מ"פצע תחת פצע" לחייב על השוגג כמזיד, ועל האונס כרצון, ומכה בהמה נזק הוא.[14]

הרמב"ם כתב בהלכה: "...'ומכה בהמה ישלמנה' (ויקרא כד, כא) ולא חלק הכתוב בין שוגג למזיד", וזה ממש תואם לדברי חזקיה: "מה 'מכה בהמה' – לא חלקת בה בין שוגג למזיד".

2. דעת הרמב"ן

גם הרמב"ן (בבא מציעא פב ע"ב [מלחמת ה', בבא קמא יג ע"א בדפי הרי"ף]) חלק על תוספות:

> ומצאתי בתוס' בבא קמא (כ"ז ב') שמפרשים אותה משום אדם המזיק, וא"כ למה פטרוהו לדברי האומר אנוס הוא והלא אדם מועד לעולם בין באונס בין ברצון? והם השיבו שאינו חייב באונסין גדולים וסמכו אותה מן הירושלמי (בבא קמא ב, ח) שאמרו בישן ובא חבירו וישן אצלו הוא המועד. ואי אפשי להעמידה, דהתם משום דשני פשע בעצמו.[15]
> ...וסוף דבר כיון שהזכירו חכמים באונס נזקין אבן מונחת בחיקו ולא הכיר בה מעולם (כו ע"ב), ונפל מן הגג ברוח שאינה מצויה (כז ע"א) הרי הזכירו סוף האונסין כולם, דרוח שאינה מצויה אפילו כאותה של אליהו במשמע, ...רוח שאינה מצויה לא הוזכרה בתלמוד אלא לענין אונס דהוא מן האונסין הגדולים שבעולם. ואין כאן מקום להאריך בזה יותר מדאי.

לפי הרמב"ן יש לדחות את ההוכחה מהירושלמי משום ששם הסיבה שהישן פטור היא "משום דשני פשע בעצמו", וכך הוא דוחה את כל ההוכחות של תוספות, ומסיים: "ואין כאן מקום להאריך בזה יותר מדאי". יוצא אפוא שהרמב"ן סבר כמו הרמב"ם שגם המזיק באונס גמור חייב.[16]

ד. רמב"ם ורמב"ן – מבחן התוצאה, תוספות – התהליך

מה מהות המחלוקת בין תוספות והסוברים כמותו, לבין הרמב"ם והרמב"ן והסוברים כמותם? הרב אהרון ליכטנשטיין (דינא דגרמי, עמ' 103) הסביר:

> הרמב"ן מבין שעצם המעשה מחייב, ועל כן אין משמעות לאונס. כל עוד נעשה מעשה היזק יש לחייב, ואפילו אם הוא אירע באונס גמור. לעומתו סבורים בעלי התוספות שגם באדם המזיק ניתן לראות כמחייב את חוסר השמירה שלו על עצמו. לפי הסבר זה באונס גמור אין לתלות באדם חוסר שמירה על עצמו ועל כן ניתן לפטור.

אמנם הרב ליכטנשטיין התמקד בעיקר בדברי הרמב"ן, אך אנו נייחס את דבריו גם לדברי הרמב"ם. הוראת הפסוק "ומכה בהמה ישלמנה" היא שעל המזיק להשלים את הנזק שהוא גרם. המזיק החסיר משהו אצל

---

14 כאמור, דרשה זו של חזקיה מופיעה בכמה גמרות, ובכולן הזכיר רש"י את הלימוד בסוגייתנו.

15 גם הרב יהונתן מלוניל (כו ע"א) כתב כך: "דוקא שהיה יודע שהיו במרגלותיו קודם שהלך לישן והיה לו להזהר שלא יפשוט רגליו כל כך שישברם, אבל אם לא היו שם בשעת הליכתו לישן והונחו שם הכלים אחר כן פטור, דלא הוה ליה לאסוקי אדעתיה שיניח כלים למרגלותיו, שהרי נמי פושע היה מי שהניחם שם".

16 הרב אברהם ישעיהו קרליץ (חזון איש, סי' יא ס"ק כא) כתב שהרמב"ן "מודה באונס גמור שפטור אדם המזיק, אלא כל שאפשר ליה להיזהר חשיב אדם המזיק אף שהנזק אינו מצוי כלל... מיהו לפי זה יש לפטור ישן שהזיק את זה שבא לישון אצלו משום אונס גמור, ואפשר דיש לו להיזהר במקום דאפשר שיבוא אצלו, אלא משום דזו פשיעת הניזק, אין צריך להיזהר בזה וחשיב אונס גמור". לכאורה הרמב"ן התנגד להבחנה בין אונס גמור לבין אונס שאינו גמור, או בלשונו אונס גדול ואונס קטן. הרמב"ן עצמו הסביר וכתב שבמקרה של אדם שנשכב ליד אדם שכבר ישן וניזוק – הניזק הוא שפשע בעצמו, וממילא המזיק פטור, אך לא מפני שזה מוגדר כאונס גמור. ברור הוא שאם זה שנשכב לישון ליד זה שכבר ישן, ולאחר שגם הוא נרדם הוא הזיק לאדם שנרדם ראשון, הוא יהיה חייב.

הניזק, ועליו לקבל על כך אחריות. אין זה משנה כיצד נוצר הנזק – במזיד, בשוגג, או באונס, ובאיזה מצב מודעות היה המזיק – ער, ישן, שיכור. עליו לשלם כסף בשווי הנזק שיצר. מה שקובע לפי הרמב"ם והרמב"ן הוא מבחן התוצאה: אדם הזיק ועליו לקבל אחריות ולשלם על כך, ולתקן בכך את החסר שהוא יצר. הרמב"ם (הל' נזקי ממון ב, ז) כתב: "כל המשלם נזק שלם הרי התשלומין ממון שהוא חייב לשלמו, כמי שלוה מחבירו שהוא חייב לשלם". המזיק נעשה כבעל חוב שצריך להחזיר למלווה את הכסף. אמנם הניזק לא נתן דבר למזיק, והיחס ביניהם שונה ממלווה שנתן כסף ללווה ועליו להחזירו, אך ההשוואה היא שהנזק יצר חיוב של המזיק כלפי הניזק.[17]

לעומת זאת, התוספות לא הסתכלו על מבחן התוצאה, אלא על התהליך. זהו הכלל שקבעו תוספות (כג ע"א ד"ה וליחייב; כז ע"ב תוד"ה ה"ג): "דיותר יש לו לשמור שלא יזיק משלא יוזק". "יש לו לשמור" – מוטלת על כל אדם אחריות כמו שמוטל על שומר לשמור את רכושו של האחר, וכן גם שלא לפגוע בגופו של האחר. גם לדעתם אדם חייב כשהזיק מפני שמוטלת עליו אחריות למעשיו, אלא שלפני שמחייבים את המזיק יש לבדוק אם הוא עשה כל שביכולתו כדי למנוע את הנזק הצפוי. אם הוא עשה הכול, הרי שזה אונס גמור, כמו גניבה משומר חינם, ולכן פטור. אך באונס שאינו גמור הוא יהיה חייב – היה עליו לעשות יותר כדי לא להגיע למצב של אונס.[18]

סיכום

אדם שהזיק בשוגג או במזיד, בעת שהוא ער או ישן או שיכור – חייב. בנוגע לאדם שהזיק באונס, לפי התוספות והסוברים כמותו אדם פטור כשמדובר באונס גמור, אך כשמדובר באונס שאינו גמור הוא יהיה חייב. לפי הרמב"ם והרמב"ן והסוברים כמותם אדם חייב גם אם הזיק באונס. הרמב"ם לא הבחין בין אונס גמור לבין אונס שאינו גמור.

הכול מסכימים שעל אדם מוטלת אחריות לשלם עבור נזק שהוא גרם לאחר, נקודת המחלוקת היא זו: לפי התוספות מה שקובע אם מזיק באונס חייב הוא התהליך. יש לבדוק שהמזיק עשה כל שביכולתו כדי למנוע את ההיזק. אם הוא עשה הכול או שבאמת לא היה מה לעשות כנגד, אזי המזיק באונס פטור. זה נקרא אונס גמור. אך אם לא נעשה הכול, או שהיה יכול לעשות יותר – הוא יהיה חייב, כי זה נקרא אונס שאינו גמור. לפי הרמב"ם והרמב"ן מזיק באונס חייב תמיד. מה שקובע אם אדם חייב הוא מבחן התוצאה. כשאדם הזיק, עליו לקבל אחריות ולשלם על כך, ולתקן בכך את החסר שהוא יצר, גם אם זה היה באונס.

---

17 הרעיון כבר מופיע בדברי התוספות (י ע"ב ד"ה ישלמנה). במשמעות המילה "ישלמנה" על פי התוספות, ראה: הראי"ה קוק (שו"ת משפט כהן, סי' קלב). ראה עוד: הרב חיים סולובייצ'יק (חידושי רבנו חיים הלוי, הל' טוען ונטען ה, ב); הרב אריה מאלין (חידושי רבי אריה ליב מאלין, סי' עה עמ' קפ); הרב ישראל גוסטמאן (קונטרסי השיעורים – בבא קמא, שיעור ו, אות ד; שיעור יד). בהרחבה: הרב יגאל לרר ("בגדרי אדם המזיק", ניצני ארץ, יב, עמ' 156-169); הרב מאיר דורפמן ("אדם המזיק – הגדרת מעשה אדם בנזיקין", מרבדים - בבא קמא, סי' ז); הרב יהונתן בלס ("החזרת המצב לקדמותו כעקרון על בתשלומי נזיקין", תחומין, יג, עמ' 388-406); בירור הלכה – בבא קמא, עמ' סה-סז.

18 הרב נפתלי צבי יהודה ברלין, הנצ"ב (מרומי שדה, בבא קמא כז ע"ב; לא ע"ב) כתב שהרמב"ם חלק על הכלל של תוספות ולפיו גם הניזק צריך לשמור על עצמו שלא יוזק. הנצ"ב (העמק שאלה, שאילתא קיא, א) הרחיב בעניין זה. עיון מעמיק בדברי התוספות: הרב נריה גוטל ("יש לאדם להיזהר עצמו שלא יזיק אחרים", מכת מדינה, עמ' 149-164). שם בהערה 12 ציין לדברי הנצ"ב שכתב שהשאילתות והרמב"ם חלקו על תוספות.